İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Art-Sanat 2025, (24): 126–155

https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.24.0010

Başvuru | Submitted 17.04.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 31.03.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 22.05.2025
Kabul | Accepted 25.07.2025

# Art-Sanat

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

# Çağının Mimarlık Ortamına Katkılarıyla Diyarbakır Artuklu Sultanı Nâsırüddin Melik Salih Mahmud (1200-1222)

## The Artuqid Ruler of Diyarbakir Nasir al-Din Mahmud (1200-1222) With His Contributions To The Architectural Environment of His Age

Mehmet Alper [1]

[1] Kadir Has Üniversitesi (Emekli), İstanbul, Türkiye

**Öz**

Nâsırüddin Melik Salih Mahmud (M 1200-1222), Diyarbakır ve Mardin Bölgesinde 1102-1409 yılları arasında üç kol hâlinde hüküm sürmüş Artuklu Beyliği'nin Hasankeyf ve Diyarbakır kolunun sultanıdır. Hükümdarlığı süresince imar faaliyetlerine önem veren Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un siyasi kimliğinin ötesinde çağının önemli yapılarının hem banisi hem de mimarı olduğu yapıların inşa kitabelerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Yedi Kardeş Burcu (M 1208-1209) ve Devegeçidi Köprüsü, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un planları doğrultusunda inşa edildikleri kitabelerindeki tersim (tasarımı yapan) ifadeleriyle belirtilen iki mimari eseridir. Her ne kadar inşa kitabelerinde belirtilmemiş olsa da Ulu Beden Burcu ve Artuklu Sarayı'nın mimari özellikleri ile Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'u simgelediği düşünülen çift başlı kartal armalı süslemeleri göz önünde bulundurulduğunda yine onun tasarımıyla inşa edildiği kabul edilmektedir.

1200 – 1222 yılları arasında hüküm sürmüş Artuklu Sultanı Nâsırüddin Melik Salih Mahmud dönemi imar faaliyetlerinin ele alındığı bu çalışmada, bu dönemde Diyarbakır'da inşa edilen yapılar incelenmiştir. Literatür çalışmalarıyla edinilen bilgiler, "Diyarbakır Surları Koruma Projesi" kapsamında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında elde edilen bulgularla birlikte değerlendirilerek, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud dönemi çok yönlü olarak irdelenerek bani-mimar ilişkisi ve yöneticinin tasarım sürecine katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Diyarbakır'ın en eski kilisesi olduğu kabul edilen ve MS 3 yüzyıla tarihlendirilen St. George Kilisesi'nin Artuklu Dönemi eki olan avlu bölümünü tarihlendirmeye ve inşa edildiği dönemdeki işlevi konusuna açıklık getirmesi amaçlanmıştır.

**Abstract**

Nasir al-Din Mahmud (1200-1222 AD) served as the sultan of the Hasankeyf and Diyarbakir branches of the Artuqid Principality, which governed three branches across the Diyarbakir and Mardin Regions from 1102 to 1409. The building inscriptions indicate that Nâsırüddin Melik Salih Mahmud, who prioritized construction projects during his reign, played a significant role as both the constructor and architect of significant structures of his time, transcending his political role.

The Yedi Kardeş Bastion (1208-1209 AD) and Devegeçidi Bridge are two architectural works stated with the words designer (tersim) in their inscriptions that they were built in line with the plans of Nasir al-Din Mahmud. Even though it is not mentioned in the construction inscriptions, it is accepted that the Ulu Beden Bastion and Artuqid Palace were built with his design, considering their architectural features and decorations with a double-headed eagle coat of arms, the symbol of Nasir al-Din Mahmud's period.

This study, which examines the construction activities during the reign of Artuqid Sultan Nasir al-Din Mahmud, who reigned between 1200 and 1222, examines the structures built in Diyarbakir during this period. The information obtained through literature studies was evaluated together with the findings obtained during the restoration work carried out within the scope of the "Diyarbakir Walls Protection Project", and the period of Nasir al-Din Mahmud

Atıf | Citation: Alper, Mehmet . "Çağının mimarlık ortamına katkılarıyla Diyarbakır Artuklu Sultanı Nâsırüddin Melik Salih Mahmud (1200-1222)". *Art-Sanat*, 24 (2025): 126-155. https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.24.0010

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Alper, M.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Mehmet Alper mehmet.alper@khas.edu.tr

was examined from multiple perspectives, and the patron-architect relationship and the contribution of the ruler to the design process were attempted to be revealed. In addition, it was aimed to date the courtyard section, which is an annex of the Artuqid Period of St. George Church, which is accepted as the oldest church in Diyarbakir and dates back to the 3rd century AD, and to clarify its function during the period it was built.

**Anahtar Kelimeler** Nâsırüddin Melik Salih Mahmud · Artuklu Beyliği · Mimarlık Tarihi · Diyarbakır · St. George Kilisesi Ek/ Avlu Bölümü

**Keywords** Nasir al-Din Mahmud · Artuqid Principality · History of Architecture · Diyarbakir · St. George Church Annex/Courtyard Section

## Extended Summary

This study examines the contribution of Nasir al-Din Mahmud (1200-1222 AD), the sultan of the Artuqid Principality who reigned between 1102-1409 in the Diyarbakir and Mardin regions, to the architectural environment of his period as a patron/architect. The architectural works built during his reign were discussed by considering the findings obtained during the restoration work carried out within the scope of the "Diyarbakir Walls Protection Project".

Nâsırüddin Melik Salih Mahmud served as the sultan of the Hasankeyf and Diyarbakir branch of the Artuqid Principality, which governed three branches across the Diyarbakir and Mardin Region from 1102 to 1409. Despite being the son of Nur al-Din Muhammad, the inaugural ruler of the Hasankeyf and Diyarbakir Artuqids, Nasir al-Din Mahmud faced hindrances to his accession to the throne. These impediments stemmed from allegations of his philosophical leanings, scholarly interests in philosophy, and disbelief in the posthumous resurrection. Nevertheless, he assumed the leadership of the Artuqid Principality shortly after the passing of his brother, Qutb al-Din Sukman II.

Al-Jazari was the chief engineer in the palace during the reigns of the Artuqid emirs Nur al-Din Muhammad, Quṭb al-Din Sukman II and Nasir al-Din Mahmud. He prepared his work, which includes pictures of automatic machines such as water clocks and scales, musical instruments and hand washing containers, upon the order of Nasir al-Din Mahmud. The Artuqid palace engineer al-Jazari explains how he guided him in the introduction to his book. In addition, in the introduction to his book, he praises Nasir al-Din Mahmud by stating that he surpassed other rulers of his time in justice, honesty, charity and kindness, that there was no administrative subtlety that he could not control with his sharp intelligence, that there was nothing that he could not learn, that God created this ruler, who integrated his thoughtfulness with his intelligence, as unique in terms of intelligence and honesty, and that he did not start to build any of his vehicles without consulting him. The building inscriptions indicate that Nasir al-Din Mahmud, who prioritized construction projects during his reign, played a significant role as both the constructor and architect of significant structures of his time, transcending his political role.

The Yedi Kardeş Bastion (1208-1209 AD) and the Devegeçidi Bridge stand as two architectural landmarks whose inscriptions suggest they were constructed according to the plans devised by Nasir al-Din Mahmud. While Nasir al-Din Mahmud's name does explicitly appear in the inscriptions as the architect, it is widely acknowledged that the Ulu Beden Bastion and the Artuqid palace were executed based on his designs, evidenced by their architectural characteristics and the presence of double-headed eagle crest motifs, which also feature on coins from the era of Nasir al-Din Mahmud.

The Ulu Beden, also known as The Evli Beden Bastion, marks the westernmost extent of the Diyarbakir Walls and was constructed using finely cut basalt stone. Positioned strategically, this bastion commands attention with its imposing size, intricately profiled moldings, muqarnas brackets, and an inscription encircling the structure. Additionally, high-relief figural ornaments featuring a central double-headed eagle crest further embellish the façade. The inscription, initially appearing as a single line but expanding into three lines at the center, indicates that the structure was finalized under the direction of architect Ibrahim bin Jafar, commissioned by Nasir al-Din Mahmud in 605 AH / 1208-1209 AD. Nonetheless, remnants dating back to the reign of Qutb al-Din Sukman II are also discernible.

At the southwest corner of the Diyarbakir Walls, The Yedi Kardeş Bastion resembles the Ulu Beden Bastion in terms of its architectural facade. Constructed from smoothly cut basalt stone, the bulk of the bastion is adorned with decorative moldings, an encircling inscription belt, and reliefs featuring double-headed eagle and lion figures, mirroring those found on the Ulu Beden Bastion. The inscription of The Yedi Kardeş Bastion, inscribed in a single

line encircling the bastion, reads "Tersim-i al-Melik-us Salih," unmistakably indicating that Nasir al-Din Mahmud was the architect behind the bastion's design. Furthermore, the inscription credits Yahya Ibrahim es-Sarafî as the co-architect of the bastion.

The first excavations for the Artuklu Palace in the Diyarbakir Inner Castle were carried out by Oktay Aslanapa between 1961 and 1962. Tiles with a double-headed eagle figure were found in these excavations. There is no inscription for the palace. However, three inscriptions, dated 1206, 1203, and 1222, were found around the palace. The location of the palace, the tiles with the double-headed eagle figure, and the three inscriptions dating back to the period of Nasir al-Din Mahmud are accepted to have been in the palace design process by Nasir al-Din Mahmud. In addition, Jafar bin Mahmud al-Khalebî, Yahya Ibrahim es-Sarafî, and Ibrahim bin Jafar are recognized as the architects who collaborated under the sponsorship of Nasir al-Din Mahmud Mahmud in the construction of the The Ulu Beden and The Yedi Kardeş bastions, as well as The Deve Geçidi Bridge. Although no building inscription has been discovered for the Artuqid Palace, it is widely attributed to Nasir al-Din Mahmud, the eminent architect of that era.

Among the structures mentioned above, The Ulu Beden Bastion and The Yedi Kardeş Bastion are important defensive structures restored within the scope of the "“Diyarbakir Walls Protection Project”".

The architectural information obtained as a result of the meticulous examination of the works belonging to the Nasir al-Din Mahmud period during the restoration works helped to date the additional courtyard section of the Hagia Yorgi Church. This church, another Artuqid edifice included in our project, has long been subject to various interpretations regarding its purpose. Our examination has helped clarify the possible functions of the building.

While the precise construction date remains uncertain, St. George Church, regarded as the oldest church in Diyarbakir and believed to date back to the 3rd century AD, was erected adjacent to the city wall at the northeastern extremity of the citadel. The church comprises the primary structure to the east, situated adjacent to bastion no. 74 of the Diyarbakir citadel walls and a western courtyard/addition section; the upper covering has since collapsed.

The primary church structure, characterized by its elliptical dome, dates from the Byzantine era. In contrast, the adjacent addition, dating to the Artuqid period, exhibits a rectangular layout featuring a four-iwan plan scheme, a design commonly found in Turkish and Islamic art. Oktay Aslanapa's excavations uncovered evidence of this four-iwan plan scheme also being employed in the aforementioned Artuqid Palace.

Both the church's courtyard/addition section and the Artuqid Palace share a distinctive architectural feature: a central pool. Incorporating a central pool within the courtyard, a practice observed across various architectural traditions carries significant iconographic symbolism, particularly evident in pre-Islamic Turkish architecture and enduring in Turkish art following the Islamic period.

Based on photographs taken by historian Gertrude Bell in 1911, it is evident that the courtyard/addition section was originally capped with a dome. The transition to this dome, supported by eight pillars, is embellished with muqarnas erving both structural and decorative purposes, muqarnas were also utilized in the projecting battlements of The Yedi Kardeş Bastion and The Ulu Beden Bastion, displaying similar scale and construction techniques to those of the courtyard/addition section of St. George's Church.

One of the reasons that necessitated the evaluation of the courtyard annex section of St. George Church during Nasir al-Din Mahmud used muqarnas as a transition element to the dome. The muqarnas decorations in the courtyard/annex section of St. George Church at the transition to the dome are similar to the muqarnas used on the embrasures extending from the main walls of the Yedi Kardeş and Ulu Beden bastions. As seen in the Yedi Kardeş and Ulu Beden bastions, it is seen that the decoration applications were used at a scale very similar to the scale and construction technique of muqarnas. Considering the information that Nasir al-Din Mahmud was also the architect/constructor of the Artuqid Palace during his period, this structure is an Artuqid work. The muqarnas decorations on the dome drum in particular strengthen this possibility.

Subsequently, the dome covering the courtyard/addition section collapsed, and it was temporarily replaced with a wooden pyramidal roof, as depicted in a photograph by Dr. Adil Tekin from 1960. In the latest restoration efforts, this section has been preserved without any covering. The function of the courtyard/addition section of St. George Church has sparked debate among scholars. Despite some interpretations that it may have served as a bathhouse, our findings during the restoration project argue against this notion. Archeological excavations failed to uncover any architectural features typical of a bathhouse, nor were there nearby water facilities associated with such a structure. Moreover, the building's layout and its adjacency to the church further support the view that it was not intended for bathing.

Similar to the Artuqid palace, which features a four-iwan plan centered around a pool, the annex building exhibits the characteristics of a mabeyn-maide hall connected to the palace, where distinguished guests were received.

Although the annex is generally attributed to the Artuqids, considering its location and architectural elements, the notion that it was constructed during the reign of Nasir al-Din Mahmud between 1200-1222 AD gains credibility. Like other contemporary structures, it is plausible that the annex was designed by Nasir al-Din Mahmud and executed with the architectural contributions of Jafar bin Mahmud al-Khalebî, Yahya Ibrahim es-Sarafî, and Ibrahim bin Jafar.

## Giriş

Erken Anadolu Türk Beyliklerinden biri olan Artuklular, 1101-1409 yılları arasında Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde *Hısnı Keyfa* bugünkü (Hasankeyf), Mardin ve Harput yöresi olmak üzere üç kol hâlinde hüküm sürmüştür. Beylik adını, kurucusu Anadolu Selçuklu komutanlarından Artuk Bey'den almıştır.[1] Artuk Bey'in Sökmen, İlgazi, Behram, Abdulcebbâr, Siyâvuş, İnal, Alpyaruk, Begtaş ve Alataş isimli oğulları bulunmaktadır. 1091 yılında Artuk Bey ölünce yerini oğulları Sökmen ve İlgazi almıştır. Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları bir süre Kudüs'te kalmış fakat Haçlılar ile iş birliği yapan Fâtımîlerin baskısıyla bölgeyi terk ederek 1098 yılında Diyarbakır tarafına gelmişlerdir.[2] **(Görsel 1)**




Kaynak: Özcan ve Başar, *Türk Devletleri Tarih Atlası*, 122.

**Görsel 1:** *Artuklu Beyliği En Geniş Sınırları, 12. yüzyıl*

Beyliğin sosyal ve iktisadi bakımdan sağlam bir siyasete sahip oldukları komşuları ile olan ilişkiler ve meydana getirdikleri eserlerden anlaşılmaktadır. Artuklu hükümdarları ticari ve toplumsal hayatı canlı tutmak için bölgede cami, medrese, han, hamam, çarşılar, köprüler, kervansaray vb. dinî ve sivil mimari eserler inşa ettirmişlerdir.[3]

Dinî ve sosyal hayatta önemli eserlerin ortaya çıkmasında baniliğiyle ön plana çıkan meliklerin başında ise Nâsırüddin Melik Salih Mahmud gelmektedir. Nâsırüddin Melik Salih Mahmud, Artuklu Hanedanı'nın Hasankeyf ve Diyarbakır Artukluları'nın Diyarbakır'daki ilk hükümdarı olan Nureddin Muhammed (1167-1185)'in oğludur.[4] Nureddin Muhammed 15 Mayıs 1185'te ölünce yerine oğlu Kutbeddin II. Sökmen (1185-1200) hükümdar olmuş ancak kendisi küçük yaşta olduğundan, beylik önce vezir İbn Summaka'nın

[1] Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçukluları* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 60; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 139.

[2] Muhammet Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü* (Ankara: Okutman Yayıncılık, 2010), 83-84.

[3] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.212; Coşkun Alptekin, "Artuklular," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 417.

[4] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 90-91.

onun öldürülmesiyle de vezirliğe getirilen Kutluğ Aba'nın yönetimine girmiştir.[5] Kutbeddin II. Sökmen ölmeden önce varisi olması gereken Nâsırüddin Mahmud'u filozof olduğu ve öldükten sonra dirilmeye inanmadığı gerekçesiyle suçlayarak sürgüne göndermiştir. Kutbeddin II. Sökmen'in ölümü üzerine Nâsırüddin Melik Salih Mahmud, Adıyaman'dan geri getirilerek beyliğin başına geçirilmiştir.[6]

Kendisinden önceki hükümdarlarda olduğu gibi Eyyûbîlerle iyi ilişkiler içinde olan Nâsırüddin Melik Salih Mahmud, birçok olayda onlarla birlikte hareket etmiştir.[7] H 614 [M 1218] yılında bölgede yaşanan taht değişiklikleri ve Eyyûbîler'in Diyarbakır bölgesindeki nüfuzlarını artırmaları Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'u endişelendirerek Anadolu Selçuklu Devleti'ne yaklaşmasına sebep olmuştur. Bu siyasetinin neticesinde Hasankeyf Artukluları artık Eyyûbîler'e karşı Anadolu Selçuklu Devleti'nin yanında yer almış, Anadolu Selçukluları adına hutbe okutmaya başlamış, onlar adına sikke bastırmıştır.[8] Ancak Anadolu Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykavus'un ani ölümü [1220] üzerine Artuklular Eyyûbîlere tekrar bağlılıklarını bildirmiştir.[9]

*Kitâb fi Ma'rifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiyye* adlı eserin yazarı Bedîüzzamân Ebü'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî, Nureddin Muhammed, Kutbeddin II. Sökmen ve Nâsırüddin Melik Salih Mahmud dönemlerinde Artuklu sarayı baş mühendisidir. Su saatleri ve terazileri, musiki aletleri, el yıkama kapları gibi otomatik makinelerden bahsedilerek bu makinelerin ayrıntılı çizimi, kesitleri ve işleyiş şekilleri hakkında da bilgilerin yer aldığı söz konusu eseri, 13. asırda yüzyılda Diyarbakır'da, günümüzdeki hidromekanik sisteme benzer bir tekniği kullandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.[10]

Artuklu saray mühendisi El-Cezerî, bu kitabı yazışı ile ilgili olarak söylediği

> *"Bir gün onun (hükümdarın) huzurundaydım ve yapmamı emrettiği bir şeyi (aracı) getirmiştim. Bana baktı, yapmış olduğum şeye baktı, onun üzerinde fikir yürüttü. Ne düşünmekte olduğumu sezdi ve gizlediğimi açığa çıkardı, Paha biçilmez araçlar yaptın, onları gücünle işler duruma getirdin, seni yoran ve anlaşılır bir biçimde inşa etmiş olduğun bu araçları bir kenara atma. Benim için, ayrı ayrı icat ettiklerini bir araya toplayan ve tek tek seçilenleri ve resimleri ile bir araya getiren bir kitap kaleme almanı istiyorum"*[11]

ifadeleriyle Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un kendisini nasıl yönlendirdiğini aktarmaktadır.

Ayrıca kitabının giriş bölümünde adalet, dürüstlük, hayır ve lütufta döneminin diğer hükümdarlarını aştığını, keskin zekâsıyla, öğrenemediği hiçbir şey bulunmadığını, ince düşünceliliğini aklıyla bütünleştiren bu hükümdarı Tanrı'nın zekâ ve dürüstlük yönünden eşsiz yarattığını, onun görüşünü almadan hiçbir aracını inşa etmeye başlamadığını belirterek Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'u övmektedir.[12]

---

[5] Abdülkerim Özaydın, İdris Bostan ve Fehamettin Başar, *İslam Tarihi-Fetihten Sonra Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi Umumi Neşriyatı) 251.

[6] İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi,* c. IX, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Yunus Apaydın ve Abdullah Köşe (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008), 46.

[7] Ali Mıynat, "Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf" (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, 2008) 75; Remzi Ataoğlu, "Hısn Keyfa Artuklu Devleti" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi,1989), 83.

[8] İbnu'l Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi,* c. IX, 193; Remzi Ataoğlu, "Hısn Keyfa Artuklu Devleti," 138; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997) 51; Ali Mıynat, "Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf," 77.

[9] İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi,* c. IX, 342.

[10] Murat Akgündüz, "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmi Faaliyetler," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler,* ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2004), 189.

[11] Bedî'üz-Zamân Ebû'l-İzz İsmâ 'îl b. er-Rezzâz el-Cezerî, *El-Câmi' Beyne'l-İlm Ve'l-'Amel En-Nâfi' Fî Es-Sınaâ 'Ti'l-Hiyel*, çev. Sevim Tekeli, Melek Dosay ve Yavuz Unat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 1.

[12] el-Cezerî, *El-Câmi 'Beyne'l-İlm Ve'l-'Amel En-Nâfi 'Fî Es-Sınaâ 'Ti'l-Hiyel*, 2.

*"Ben Diyarbekir sultanı el Salih Nasirüddin ebu'l feth Mahmud bin Muhammed bin Karaaslan bin Davut ibn Sukman bin Artuk'un Tanrı onu istedikleriyle birlikte korusun, hizmetindeyim. Bu hükümdarlık ona geçmeden önce, babasının ve kardeşinin (Tanrı ruhlarını korusun) dönemindeki hizmetimin devamıdır. Bu süre başlangıcı H.577 olmak üzere 25 yıldır. Yüce Tanrı onu zeka ve dürüstlük yönünden eşsiz yaratmış. Bu nedenle o, dönemin hükümdarlarını, adalet ve dürüstlükle aştı ve hayırda ve lütufta uzaktaki ve yakındaki efendilerine üstün geldi. Keskin zekasıyla kontrol altına alamadığı yönetim inceliklerinden bir incelik, üstün gayretiyle anlamadığı öğrenim sırlarından bir sır yoktur. İlgisinin inceliği nedeniyle, onun öngörüşünü almaksızın hiçbir aracımı kesinlikle inşa etmeye başlamadım. O, düşüncesinin inceliği ve aklı ile bütünleşmiştir."*[13]

Bu çalışmada, Diyarbakır ve Mardin çevresinde 1102-1409 tarihleri arasında hüküm sürmüş Artuklu Beyliği sultanı Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un (M 1200-1222), döneminin mimarlık ortamına bani/mimar olarak katkısı konu edilmiştir. Hükümdarlık süresi içerisinde inşa edilen mimari eserler, "Diyarbakır Surları Koruma Projesi" kapsamında gerçekleştirilen restorasyon çalışmasında elde edilen bulgular göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.[14]

## 1. Kitabelerine Göre Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'a Atfedilen Artuklu Yapıları

Nâsırüddin Melik Salih Mahmud döneminde inşa edilen bazı yapıların kitabelerinden ve mimari özelliklerinden, kendisinin baniliğin ötesinde yapılara mimar olarak da katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Yedi Kardeş Burcu (M 1208-1209) ve Devegeçidi Köprüsü'nün Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un planları doğrultusunda inşa edildiği kitabelerinde "tersim" ifadesiyle belirtilmiştir.

Her ne kadar inşa kitabelerinde belirtilmemiş olsa da Ulu Beden Burcu ve Artuklu Sarayı'nın mimari özellikleri ile Nâsırüddin Melik Salih Mahmud dönemini simgelediği düşünülen çift başlı kartal armalı süslemeleri göz önünde bulundurulduğunda yine onun tasarımıyla inşa edildiği kabul edilmektedir.

[13] el-Cezerî, *El-Câmi 'Beyne'l-'İlm Ve'l-'Amel En-Nâfi 'Fî Es-Sınaâ 'Ti'l-Hiyel*, 2.

[14] Diyarbakır Surları ve İç Kale Koruma Projesi, 2000 yılında, Diyarbakır Valiliği tarafından, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve ÇEKÜL Vakfı'nın desteğiyle başlatılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 04.12.2001 tarih ve 2741 sayılı kararıyla, Diyarbakır Kent Merkezi'nde, Kentsel Sit Alanı'nda, Diyarbakır Surları'nın Tarihi İç Kale bölümünde yer alan taşınmazların restitüsyon ve restorasyon projelerinin uygun olduğuna ve restorasyon uygulamalarının mesleki uygulama denetimi sorumluluğunun proje müellifi Dr. Mehmet Alper tarafından yürütülmesine karar verilmiştir.




Kaynak: www.googleearth.com

**Görsel 2:** *Diyarbakır Surları Hava Fotoğrafında İç Kale Artuklu Sarayı ve St. George Kilisesi, Yedi Kardeş ve Ulu Beden Burçları*

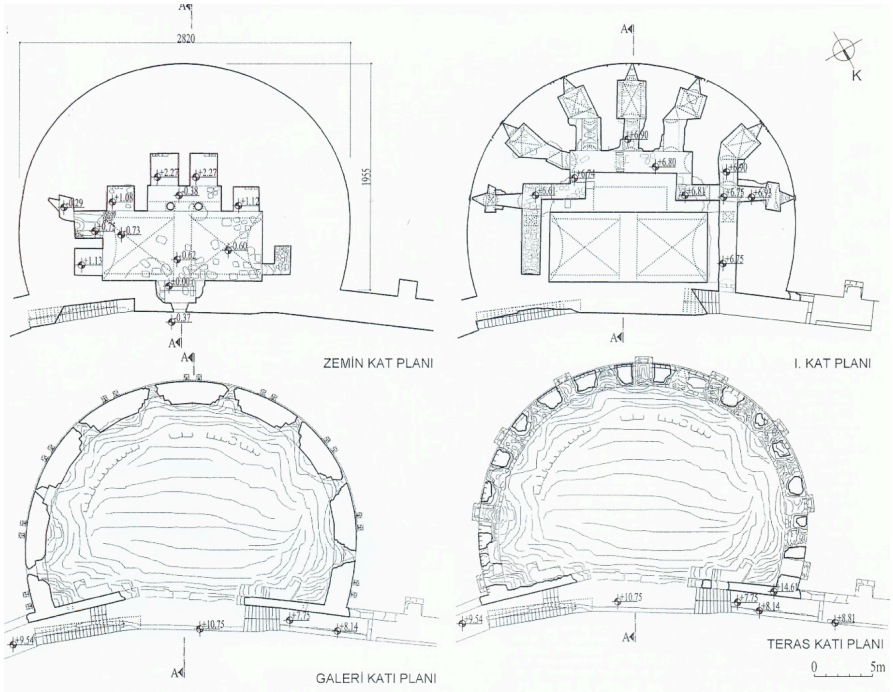
## 1.1. Yedi Kardeş Burcu

Yedi Kardeş Burcu, kitabesinde Nâsırüddin Melih Salih Mahmud'un adına rastlanılan Artuklu yapılarından biridir **(**Görsel 5**).** Diyarbakır Dış Kale Surlarının güneybatı köşesinde, Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında yer alan burç, zemin kat ve mazgal galerileri dışında harap durumdadır. Kitabesinde inşa tarihi belirtilmese de 13. yüzyılın başlarında yaptırıldığı kabul edilmektedir.[15]

Yedi Kardeş Burcuna, 28 m çaplı silindirik kütlede zemin kata sur duvarını kesen, kemerli bir niş içindeki kapıdan girilmektedir. Enine dikdörtgen mekân üzerinde iki kat boyunca yükselen sivri ve yüksek bir beşik tonozla örtülüdür. Kapı aksında, karşı duvarda, enine dikdörtgen planlı bir niş yer almaktadır. Bu niş iki sütunun desteklediği üç kemerle ana mekândan ayrılmıştır. Bu nişin diğer uzun kenarında ve ana mekânın üç yöndeki duvarlarında, yerden oldukça yükseltilmiş, tonozun başladığı seviyede biten, sivri kemerli geniş ve derin nişler dikkat çekmektedir. Birinci kattan dışarıya açılan yedi adet mazgal hücresine ulaşımı sağlayan koridor sistemi, zemin kattaki yüksek mekânın çevresinde dolanmaktadır. Bu dar koridorlar basık tonozlarla örtülmüştür. Burcun teras katında dış beden duvarları ve üstteki sekiz mazgal nişi dışında mekân düzenine ilişkin ipucu verecek hiçbir veri kalmamıştır **(**Görsel 3**).** Gabriel, bu kat ve üzerindeki katlar için Ulu Beden Burcunun planına benzer benzer restitüsyon önerileri sunmuştur.[16]

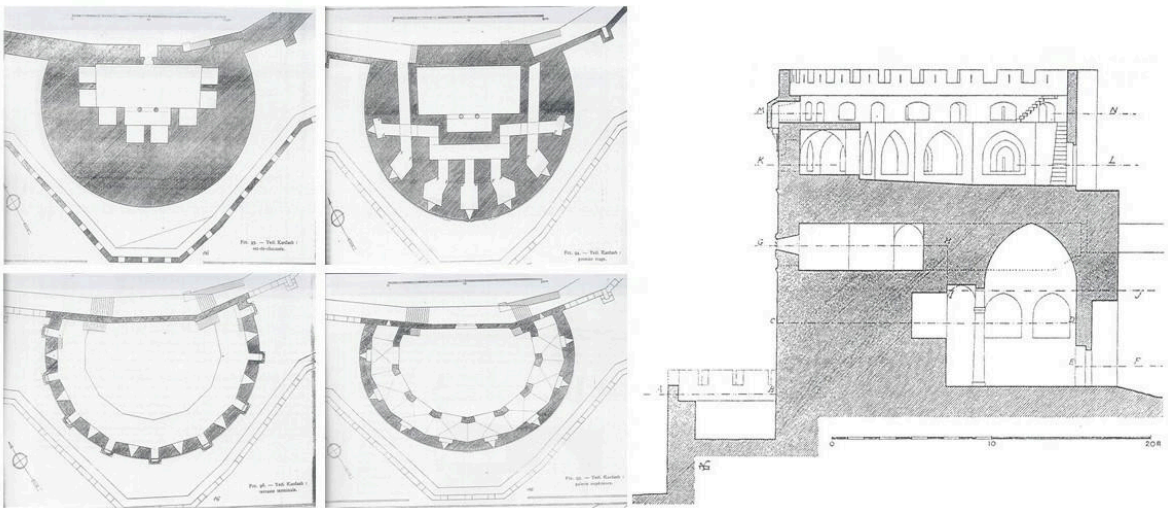
[15] Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 108; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi* (Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayınları, 1996) 323.

[16] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte* (Paris: E. de Boccard, 1940), 123.




Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi, 2006.

**Görsel 3:** *Yedi Kardeş Burcu Planı*



Kaynak: Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, Fig.96

**Görsel 4:** *Albert Gabriel Planlarında Yedi Kardeş Burcu*



Kaynak: M. Alper Arşivi, 2006

**Görsel 5:** *Yedi Kardeş Burcu*

A. Gabriel, Yedi Kardeş Burcu'nda, Ulu Beden Burcu'nda görüleceği gibi birinci katta, daha küçük çaplı bir yapıya içinde yedi top yuvası bulunan masif duvarların eklenmiş olabileceğine dikkat çekmektedir.[17] **(**Görsel 2**)** Ancak cephe biçimlenmesi ve üstteki iki katın benzerliği açısından bu burcun da Artuklu Dönemi'nde son şeklini aldığı söylenebilmektedir. Kesme bazalt taşından yapılmış masif silindirik kütleye, silmeler ve bütün burcu dolanan kitabe kuşağı ve figürlü kabartmalar ile hareket kazandırılmıştır.[18] **(**Görsel 5**)**



Kaynak: Mehmet Alper, 2006

**Görsel 6:** *Yedi Kardeş Burcu Kartal Arması ve Kanatlı Aslan Figürleri*

[17] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* 123.

[18] Diyarbakır surları hakkında bk. Berrin Alper ve Mehmet Alper, "Diyarbakır Savunma Sistemi Mirası," *Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Mirası* (Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2015), 61-81.



a b

Kaynak: Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, LXVIII-R8*, Fig. 41.

**Görsel 7:** *Yedi Kardeş Burcu Kartal Figürü ve Çizimi*

Tek sıra hâlinde burcu kuşatan kitabe, ortada üç satıra çıkarılarak cephede dikdörtgen bir kitabelik oluşturulmuştur. Dikdörtgen kitabenin üst kısmında, iki yanda kanatlı aslan figürü ile ortada çift başlı kartal figürüne yer verilmiştir. Kabartma aslan figürleri, birbirine bakar vaziyette simetrik olarak yerleştirilmiş olup başları cepheden, gövdeleri yandan tasvir edilmiştir. İki aslanın ortasında biraz daha üst seviyede yerleştirilen çift başlı kartal figürünün kuyrukluları volütlü, boyunları ise halka ile bağlıdır. Her iki hayvan figürü, Avrasya hayvan üslubuna bağlanmaktadır.[19] Aslan figürünün farklı dönem ve bölgelerde, koruyucu, kuvvet ve kudret sembolü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle Anadolu Selçuklu Dönemi'nde kale, saray, köprü, han gibi yapılarda koruyucu fonksiyonundan dolayı tasvir edildiği kabul edilmektedir. Arma veya totem olarak değerlendirilebilen çift başlı kartal figürünün aslanla birlikte yer alması, aslan çiftinin kartal armasının koruyucusu olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.[20] Yedi Kardeş Burcu cephesinde de Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'u simgelediği düşünülen çift başlı kartalın iki yanında aslan figürleri görülmektedir **(Görsel 6, Görsel 7).**

Yedi Kardeş Burcu Kitabesinin Tercümesi:

> *"Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Emirü'l-müminininin yardımcısı, İran'ın Husrevi, cihan pehlivanı, manevî yüceliklerin feleği, Diyarbekir, Rum (Anadolu) ve Ermenin sultanı, padişahlar padişahı, sultanların, meliklerin iftiharı, devletin yüceliği, Müslümanların ve İslâm'ın direği, dinin ve dünyanın yardımcısı, adli dirilten, başarılı, galip, kuvvetli, âdil, bilgin, Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu kutluğ, bey, alp, inan, bigva, efendimiz Sultan Malik el-Salih Ebu'l feth Mahmud'un buyruğu yerine getirildi.(Allah izzetini daim etsin). İbrahim el Sarafı oğlu Yahya tarafından Melik el-Salih'in planı üzerine yapıldı."*[21]

Görüldüğü gibi kitabenin son cümlesinde, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un planları doğrultusunda

[19] Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 235-236.

[20] Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Aslan Figürü," *Anadolu (Anatolia)* XIII (1971), 38-39.

[21] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 322.

İbrahim el-Sarafı[22] oğlu Yahya tarafından inşa edildiği belirtilmiştir.

### 1.2. Ulu Beden Burcu

Diyarbakır surlarının batı ucundaki Ulu Beden (Evli Beden) Burcu, kitabesinde Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un adına rastlanılan bir diğer savunma yapısıdır. Burcu kuşatan kitabede, H 605 [M 1208-1209] tarihinde burcun Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un emriyle yapıldığı ve mimarının İbrahim bin Cafer[23] olduğu yazılıdır **(Görsel 8)**.



Kaynak: Mehmet Alper, 2011

**Görsel 8:** *Ulu Beden Burcu*

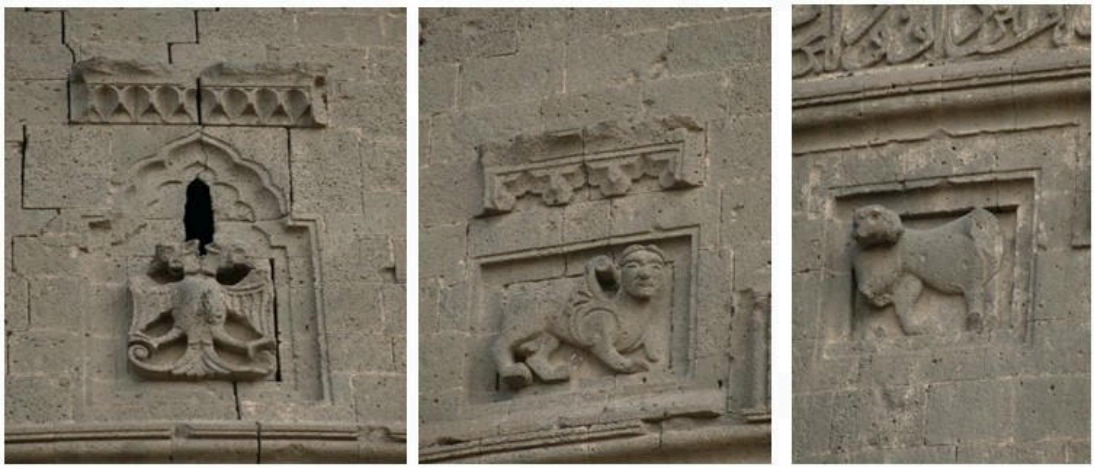


Kaynak: *Gabriel, Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* LXVIII, Fig. 37-38

**Görsel 9:** *Ulu Beden Burcu, Kartal Figürü ve Çizimi*

[22]Yayınlarda bu ibarenin "es-Sarfî/Sarafî/Sarrafî" olmak üzere farklı şekilde tercüme edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bk. Basri Konyar, *Diyarbekır Tarihi-Kitabeleri-Yıllığı,* c. II (Ankara: Ulus Basımevi, 1936), 97; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 322; Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012) 105-106.

[23]Hüseyin Karaçam, mimarın isminin kitabede İbrahim b. Bercis şeklinde okunduğunu ileri sürmektedir. Bk. Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)" 102. Şevket Beysanoğlu, Basri Konyar ve Zeki Sönmez'in yayınlarında mimarın ismi İbrahim bin Cafer olarak geçmektedir. Bk. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 318; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 116-117.



Kaynak: M. Alper, 2011

**Görsel 10:** *Ulu Beden Burcu, Kartal (solda), Sfenks (Ortada), Aslan Figürü (Sağda)*

Ulu Beden Burcu Kitabesinin Tercümesi:

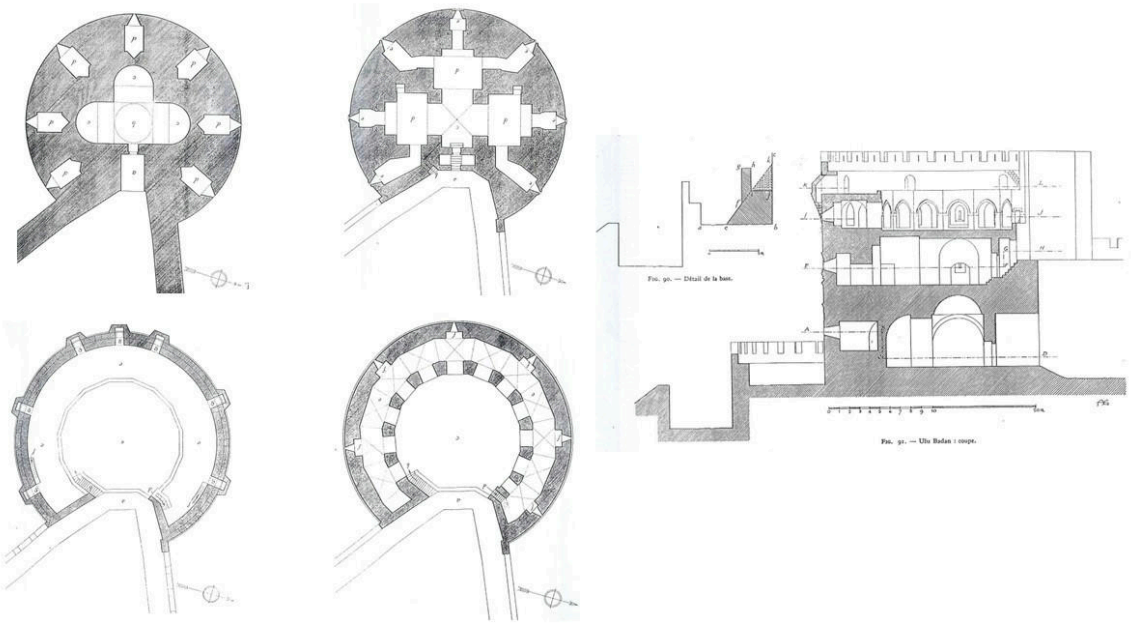
> *"Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Mülk, bir olan ve yok eden Allah'ındır. Bu bina, Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu ..ulviyetin meleği, büyük. hilafetin varlığı, insanları ödüllendiren, imanın yardımcısı, ümeranın padişahı, sultanların, meliklerin öğüncü, Müslümanların ve İslâm'ın sultanı, din ve dünyanın yardımcısı, adli dirilten, yardım görmüş, galip gelmiş, teyid olunmuş, âdil, bilgin, salih olan efendimiz sultan Ebu'l-feth Mahmud'un buyruğu ile yapıldı. (Allah yardımcılarını aziz etsin, iktidarını iki kat yapsın). Yarabbi nimetini onun üzerine daim et. Her taraftan; sağından, solundan, önünden, arkasından rahmetinle ilâhı saadetini kılvaz et. Sene: H 605 Ebedî minnetler akıl ihsan eden Allah'a mahsustur. Mimarı Cafer oğlu İbrahim'dir.* Yazılıdır."[24]

Ulu Beden Burcu, 26 m çapında silindirik bir kütledir. Gabriel'in 1932'de yaptığı rölövelerde[25] teras seviyesindeki iki katlı düzenlemeye dayanarak dört katlı olarak tanımlanan burcun mimari elemanları -zemin ve birinci kat dışında- kalıntılarla ayırt edilebilmektedir. Zemin katta uzun dikdörtgen planlı tuğla tonozlu giriş bölümünden ters T planlı iç mekâna ulaşılmaktadır. Kolların kesiştiği kare planlı orta bölüm tam yarım küre şeklinde pandantifli bir kubbeyle örtülüdür. Mekânın üç yöndeki uzantıları ise, kubbe eteğine kadar yükselen beşik tonozlarla kapalıdır. Bu beşik tonozlar uçlarda yarım kubbeye dönüşmüştür. Örtüdeki bu eğrisellik plana da yansıtılmış ve her kol yarım daire biçiminde sonlanmıştır. Aynı düzlemde bu merkezî mekânı çevreleyen ve mazgallarla dışa açılan yedi adet hücrenin Gabriel'in planlarında iç mekânla bağlantısı gösterilmemiştir[26] **(Görsel 11)**. Ancak yapılan çalışmalar sırasında mekânın üç kolunun akslarında yer alan ve birbirine çok yakın boyutlardaki düzgün dikdörtgen açıklıkların aynı akslardaki hücrelerle bağlantısı saptanmıştır.

[24] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 318.

[25] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, 115.

[26] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, 115.



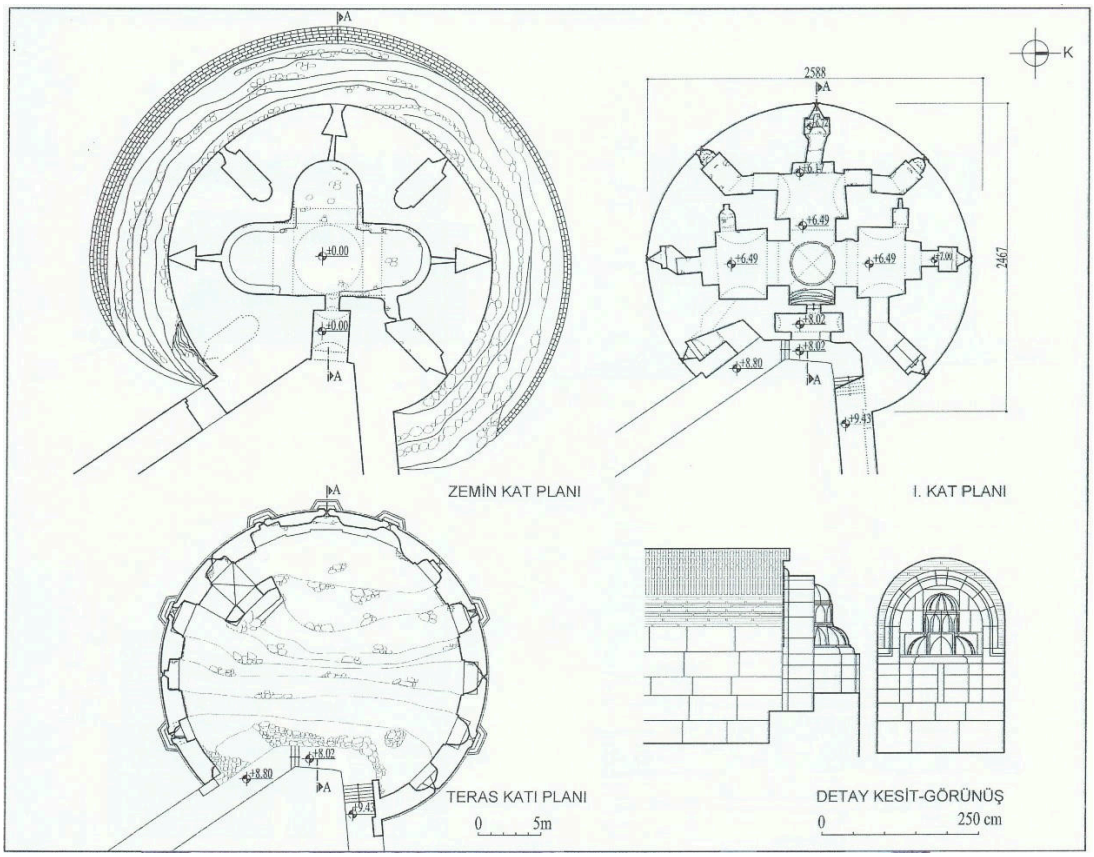
Kaynak: Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, Fig. 91

**Görsel 11:** *Albert Gabriel Planlarında Ulu Beden Burcu*

Birinci katın girişi sur seyirdim yolu üzerindedir. Tuğla tonozlu, iki yanında derin nişlerin olduğu, giriş bölümünden ulaşılan iç mekân, duvar nişleri ve örtü ögeleri sebebiyle oldukça parçalı görünmekle birlikte, yine üç yönde gelişmiş bir mekândır. Ortadaki kare alan çapraz tonozla, enine dikdörtgen planlı, diğer üç kol ise beşik tonozla örtülüdür. Bu yan hacimler orta mekâna geniş dairesel kemerle bağlanmaktadır. Aynı katta yer alan mazgallarla dışarıya açılan yedi hücreye ana mekândan geçitlerle ulaşılmaktadır. Giriş aksındaki hücrenin iki yanında bulunan hücrelerde ise duvar yüzeyinden tonoz örtüye geçişte mukarnas elemanlar kullanılmıştır.

Birinci katın üzerindeki ve Gabriel'in "galeri" olarak tanımladığı savunma terası günümüzde neredeyse tamamen yıkılmış durumdadır. Orta alanı çevreleyen çok köşeli revaktan yalnızca bir biriminin izleri bulunabilmiştir. Bu katın dairesel planlı dış duvarlarında toplam on iki adet açıklık tespit edilmiştir[27] **(**Görsel 12**)**.

[27] Gabriel'in restitüsyonlarına göre, çapraz tonozlu revakların oluşturduğu çokgen galeri bölümüne altı adet mazgal nişi açılmaktadır. Bk. Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, 115.




Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi, 2006

**Görsel 12:** *Ulu Beden Burcu Planı*

Ulu Beden Burcu'nun diğer teras katı yıkılmış durumdadır. Gabriel'in restitüsyonuna göre bu katta, alttaki galerinin üst kısmı ortadaki boşluğu çevreleyen bir seyirdim yoluna dönüşmüştür.[28] Bu teras duvarlarında simetrik olarak yerleştirilmiş yedi adet mazgal nişi, mukarnaslı konsollarla beden duvarlarından dışa taşırılmıştır. Açıklıkları aşağıya doğru alan ve savunma kullanıldığı sanılan bu mazgalların konsollarının izleri cephede gözlenebilmektedir. Gabriel bu terastan yukarı çıkan merdiven kalıntısına dayanarak alçak bir seyirdim yolu ve dendanlarla burcu sonlandırmıştır[29] (Görsel 12).

Düzgün kesme bazalt taştan yapılmış olan Ulu Beden Burcu, sur duvarındaki ayırıcı konumu, büyük boyutu, profilli silmeleri, mukarnaslı konsolları, Artuklu Dönemi'ne ait kitabesi ve figürlü yüksek kabartmalarıyla dikkat çekmektedir.[30]

Yedi Kardeş Burcu'nda olduğu gibi burada da kitabe metni burcu tek sıra hâlinde kuşatmış, ortada üç satıra çıkarılarak cephede dikdörtgen bir kitabelik oluşturulmuştur. Dikdörtgenin üst kısmında yüksek kabartma tekniğiyle oluşturulmuş çift başlı kartal figürü, iki yanında birer sfenks figürü, alt kısmında ise aslan figürlerine yer verilmiştir.[31] Yedi Kardeş Burcu'nda olduğu gibi burada da çift başlı kartal figürünün sultanı simgelediği, aslan ve sfenks figürünün koruyucu bir sembol olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir (Görsel 9, Görsel 10).

[28] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, 115 –121, Fig. 91.

[29] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, Fig. 91.

[30] Alper ve Alper, "Diyarbakır Savunma Sistemi Mirası," 61-81.

[31] Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, 229; Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Aslan Figürü," 13.



Kaynak: Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor" Levha XVIII

**Görsel 13:** *Nâsırüddin Melik Salih Mahmud Sikkesi*



Kaynak: Rahime Gökçe, "Diyarbakır Müzesi ve Mardin Müzesi'nde Bulunan İslami Dönem Figürlü Sikkeler (11.-14. Yüzyıllar Arası)," 62.

**Görsel 14:** *Nâsırüddin Melik Salih Mahmud Sikkesi*

Yedi Kardeş Burcu ve Ulu Beden Burcu üzerinde yer alan çift başlı kartal figürü, aynı zamanda Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un H 614 [1218] tarihli sikkesi üzerinde de yer almaktadır. Sikkenin ön yüzünde kartal armasının yanı sıra "el-Melikü's Salih Nasırü'd-dünya ve'd-din Mahmud bin Muhammed bin Artuk" yazısı ile basım yeri Amid ve basım tarihi olan H 614 [1218] belirtilmiştir. Arka yüzde ise "es-Sultanü'l galib izzü'd-dünya ve'd-din Keykavus bin Keyhüsrev bin Kılıçarslan el İmamü'n Nasır Emir'ül Müminin" yazılıdır.[32] **(Görsel 13)** Nâsırüddin Melik Salih Mahmud döneminde basılan bir diğer sikkenin ön yüzünde çift başlı kartal figürünün yanında H 610 [M 1213] tarihi varken arka yüzüne "El Melikü'l Salih Mahmud bin Artuk. El Melikü'l Adil Ebu Bekir" yazılmıştır.[33] **(Görsel 14)**

## 1.3. Devegeçidi Köprüsü

Söz konusu iki burcun dışında, kitabelerinde Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un adına rastlanılan bir diğer eser, Diyarbakır yakınlarındaki H 615 [M 1218] tarihli Devegeçidi Köprüsü'dür.[34] Köprüye 1970 yılında

[32] Ali Mıynat, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, s.77

[33] Rahime Gökçe, "Diyarbakır Müzesi ve Mardin Müzesi'nde Bulunan İslami Dönem Figürlü Sikkeler (11.-14. Yüzyıllar Arası)" (Doktora Tezi: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2021), 61-62.

[34] Devegeçidi suyu üzerinde yer alan köprü, yakınındaki köyden dolayı Halilviran Köprüsü olarak da anılmaktadır. Bk. Neslihan Dalkılıç ve F. Meral Halifeoğlu, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler," *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25- 27 Mayıs 2009) Bildiriler (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, 2010), 377;* Yöre halkı tarafından Cümek Köyü Köprüsü, eski haritalarda

yapılan bir yol çalışması sırasında rastlanmıştır. Kesme taştan ince bir işçilikle inşa edilen kâgir köprü, yedi gözlüdür.[35] (**Görsel 15**)



Kaynak: Kültür Envanteri, https://kulturenvanteri.com/yer/devegecidi-koprusu/#17.1/38.053364/40.069176

**Görsel 15:** *Devegeçidi Köprüsü*

Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un adının kitabelerde iki yerde bani, üçüncü yerde ise yapının mimarı Cafer bin Mahmud el-Halebî birlikte aynı yazı karakteri ve ölçülerde yazılmış olması dikkat çekmektedir. Sönmez, köprünün inşasında Nâsırüddin Melik Salih Mahmud ile Mimar Cafer bin Mahmud el-Halebî arasında, işveren-mimar ilişkilerinden öte mesleki bir iş birliğinin de varlığına işaret etmiştir. Köprünün yapılış tarihinin Hasankeyf ve Diyarbakır Artuklularının siyasi alanda zor günler yaşadıkları bir zamana rastlamasından dolayı, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un inşaatı başından sonuna kadar bizzat yönetmiş olması mümkün görülmediğinden, iki sanatçı arasındaki ortak çalışmanın daha çok plânlama aşamasında kaldığı ve mimari uygulamanın Cafer bin Mahmud el-Halebî tarafından yürütüldüğü ihtimali üzerinde durmak gerektiğini belirtmektedir.[36]

Devegeçidi Köprüsü Köprüsü Kitabe Tercümesi:

Birinci Kitabe:

> *Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek köprünün imarına, âlim, âdil, muzaffer, dinin ve dünyanın yardımcısı, İslâm ve Müslümanların sultanı, Emirü'l Mü'mininin yardımcısı, Artuk oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu efendimiz Sultan Melik Sâlih Ebu'l-Feth Mahmud gönüllü oldu. Halepli Mahmud oğlu Üstâd Cafer. Ve bu 615 (1218-9) senesinde.*[37]

İkinci Kitabe:

> *"Yapılmasını dinin ve dünyanın yardımcısı, Artuk (oğlu) Muhammed oğlu efendimiz Sultan Melik Sâlih Mahmud emretti. Üstâd Cafer, çizim Melik Sâlih."*[38]

ise Karaköprü olarak geçmektedir. Bk. Semavi Eyice, "Devegeçidi Köprüsü" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 227.

[35] Cevdet Çulpan, "Diyabakır Kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri," *Sanat Tarihi Yıllığı* III, (1970), 288-290; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağ Osmanlı Devri Sonuna Kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975), 51.

[36] Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar,* 126.

[37] Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)," 115.

[38] Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)," 116.

Üçüncü Kitabe:

*"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir."*[39]

**Tablo 1:** *Kitabelere ve Mimari Bulgulara Dayanarak Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un Mimarlarla Çalıştığı Eserler*

| Tarih | Eser | Mimar-Mühendisler |
|---|---|---|
| Bilinmiyor [1200-1222] | Artuklu Sarayı, | Melik Salih (yaptıran, planlayan (?)<br>Yahya İbrahim es-Sarafî (uygulayan)<br>Cafer bin Mahmud el-Halebî (?) İbrahim bin Cafer (?)<br>El-Cezerî (?) |
| 1208-1209 | Ulu Beden Burcu | Melik Salih (yaptıran)<br>İbrahim bin Cafer (uygulayan) |
| Bilinmiyor [1200-1222] | Yedi Kardeş Burcu | Melik Salih (yaptıran, planlayan)<br>Yahya İbrahim es-Sarafî (uygulayan) |
| 1218 | Devegeçidi (Cümek Köyü) Köprüsü | Melik Salih (yaptıran, planlayan)<br>Cafer bin Mahmud el-Halebî (uygulayan) |
| Bilinmiyor [1200-1222] | St. George Kilisesi Avlu Eklenti Bölümü | Melik Salih (yaptıran, planlayan (?) |

Kaynak: M. Alper, 2023

## 2. Mimari Bulgular Doğrultusunda Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'a Atfedilen Artuklu Yapıları

Mimari bulgulara dayanılarak, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un bani ve tasarımcı olarak katkıda bulunduğu yapıların, yukarıda ele alınanlarla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır İç Kale'de bulunan *Artuklu Sarayı* bu yapılardan biridir. 1961-1962 yılları arasında Oktay Aslanapa tarafından yürütülen Artuklu Sarayı kazılarında da üzerinde çift başlı kartal figürü bulunan çiniler ele geçirilmiştir. İnşa kitabesi bulunmayan saray, çift başlı kartal armasından yola çıkılarak Nâsırüddin Melik Salih Mahmud dönemi ile ilişkilendirilmiştir. Saray çevresinde ele geçirilen [M 1206, 1203 ve 1222] tarihli üç kitabe de bu görüşü desteklemektedir.[40] Dönemin diğer eserleriyle birlikte değerlendirildiğinde, sarayın tasarımında dönemin mimarları İbrahim bin Cafer, Yahya bin İbrahim ile Cafer bin Mahmud'un çalışmış olabileceği[41] ve hatta tasarımında Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un katkı sağlamış olabileceği anlaşılmaktadır.[42]

[39] Hüseyin Karaçam, "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)," 116.

[40] Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Saray Kazısından İlk Rapor," *Türk Arkeoloji Dergisi* XI-2 (1961), 16-17.

[41] Metin Sözen, *Diyarbakır Türk Mimarisi* (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği, 1971), 225.

[42] Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 124.



Kaynak: Aslanapa, "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor," Levha XII

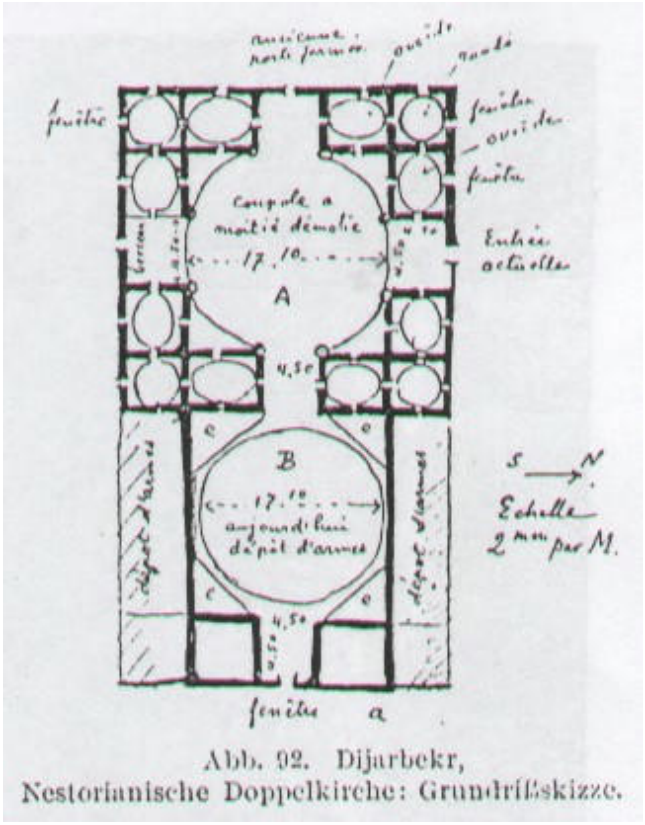
**Görsel 16:** *Artuklu Sarayı, Çift Başlı Kartal Figürü*

Mimari bulgulardan Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un planları doğrultusunda inşa edildiği düşünülen son yapı, inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte MS 4.-5. yüzyıllar arasına tarihlendirilerek Diyarbakır'ın en eski kilisesi olduğu kabul edilen St. George Kilisesi'ne Artuklu Dönemi'nde ilave edildiği düşünülen avlu/eklenti bölümüdür.[43] *St. George Kilisesi*, İç Kale'nin[44] kuzeydoğu ucunda, Dicle Vadisi'ni izleyen dik uçurumun üstündeki sur duvarına bitişik inşa edilmiştir. Yapı günümüzde, İç Kale sur duvarlarından 74 No.lu burç[45] bitişiğine konumlandırılmış doğu kanadında bir kilise ile batı kanadında ise kubbe örtüsü yıkık, işlevi tartışmalı sonradan yapılan avlu/eklenti olarak iki bölümden oluşmaktadır **(**Görsel 17**,** Görsel 18**).**

[43]Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri* (Diyarbakır: Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, 2002) 134-141; Sonay Arslanboğan ve Semra Hillez, "Diyarbakır Kiliseleri," *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, ed. İrfan Yıldız (Diyarbakır: T.C. Diyarbakır Valiliği, 2011), 389-415.

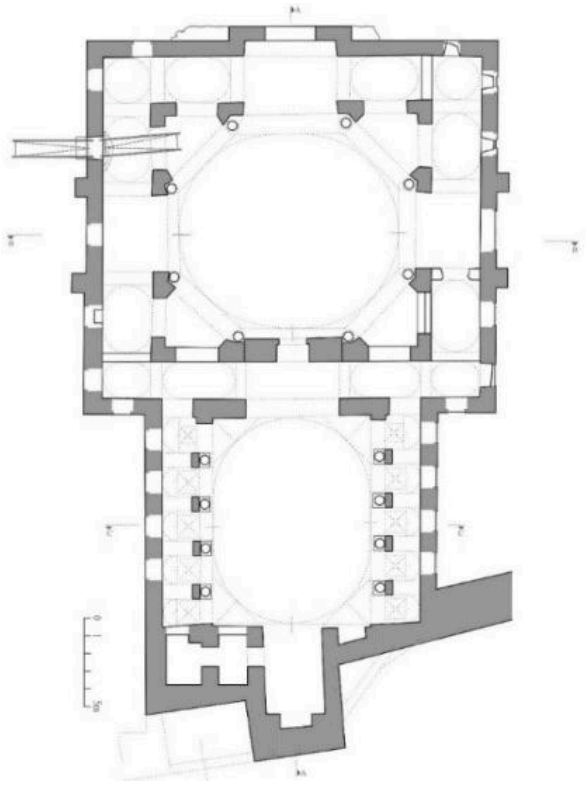
[44]İç Kale, geçmişi MÖ 3000 yıllarına kadar dayandırılan Diyarbakır kent yerleşiminin başladığı nokta kabul edilmektedir. Dicle Nehri'nden ortalama 100 m yükseltideki Fis Kayası üzerindedir. Bk. Metin Sözen, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, 1971, 17-18; Artukluların Diyarbakır ve Hısn Keyfâ idarelerini üstlenen Melik Salih'in Diyarbakır şehrindeki izleri İç Kale'de belirgin bir şekilde görülmektedir. İç Kale'nin kuzeybatısında yer alan Viran Tepe (Amid) Höyüğü Diyarbakır'ın aynı zamanda çekirdek kuruluş noktasını oluşturmakla birlikte büyük öneme sahip noktalarından biridir. Bu tepede, Artuklu Meliki Salih Mahmud'un yaptırdığı Artuklu Sarayı yer almaktadır. Bk Oktay Aslanapa, "Diyarbakır Saray Kazısından İlk Rapor," 1961, 17; Bugün İç Kale'de bulunmayan diğer önemli bir yapı ise Diyarbakır'ı Osmanlı topraklarına katan Vezir Bıyıklı Mehmet Paşa'nın yaptırdığı Osmanlı Sarayı'dır. Bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Bağdat 3045 Yazmasının Transkripsiyonu,* 4. Kitap, Haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Yücel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001) 31; St. George Kilisesi dışındaki mevcut diğer yapılar Ebu'l- Kasım Ali bin Nisan'ın yaptırdığı, *Kale Camii* olarak da anılan *Sultan Süleyman Camii;* Diyarbakır Arkeoloji Müzesi A Blok (eski Hükümet Konağı /Adliye A), Diyarbakır Arkeoloji Müzesi B Blok (Büyük Adliye Sarayı/Adliye B), İl Kültür Turizm Müdürlüğü (eski İl Trafik-Jandarma Komutanlığı), Diyarbakır Arkeoloji Müzesi D Blok (eski Kolordu Komutanlık Binası), Diyarbakır Arkeoloji Müzesi Uygulama Laboratuvarı (eski Cezaevi), Diyarbakır Arkeoloji Müzesi İdari Ofisleri (eski Cephanelik), Diyarbakır Atatürk Müzesi ve Etnoğrafya Müzesi (eski Atatürk Müzesi) yapılarıdır.

[45]Burcun ismini 1932'de Diyarbakır surları üzerinde çalışan Albert Gabriel LXX olarak vermiştir. Bk. Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte*, LXX. 2008'de hazırlanan restorasyon projesinde ise 74 numarayla tanımlanmıştır.



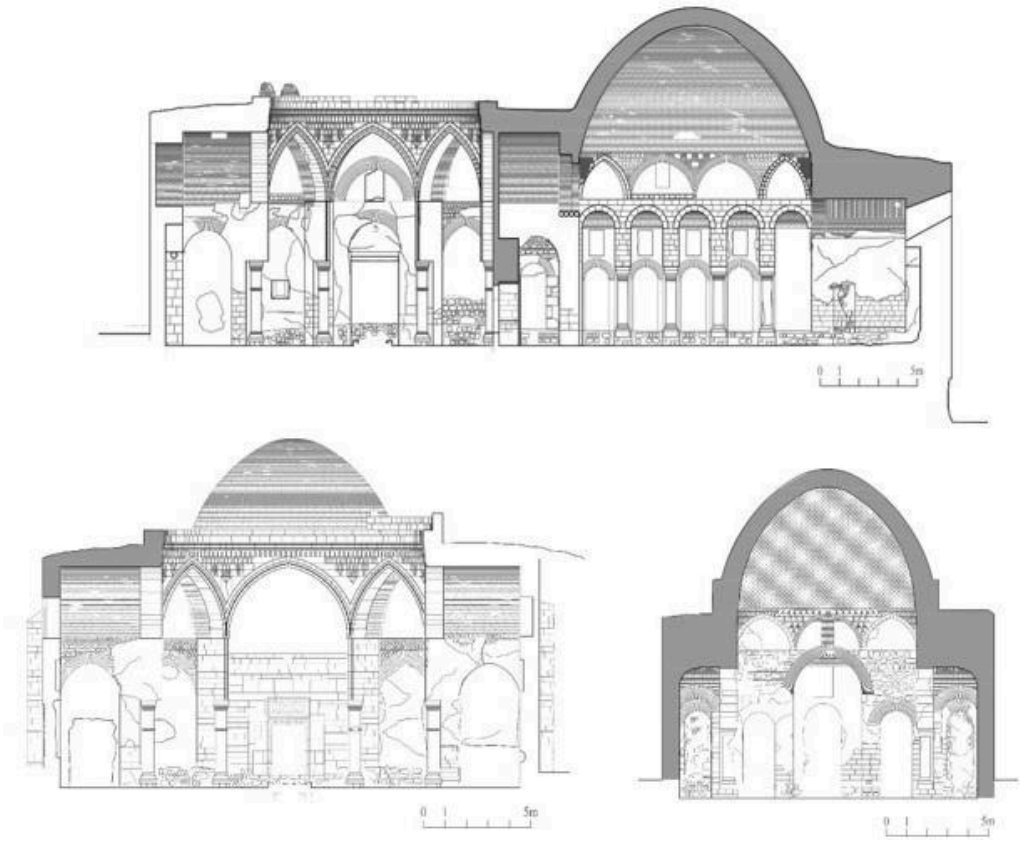

Kaynak: Max Van Berchem, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthian Bell, *Amida: Matériaux pour Lépigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr, 173*

**Görsel 17:** *Beylié Krokisi*



Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi, 2006

**Görsel 18:** *St. George Kilisesi, Zemin Kat Rölöve Planı*



Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi, 2006

**Görsel 19:** *St. George Kilisesi Rölöve Kesit*

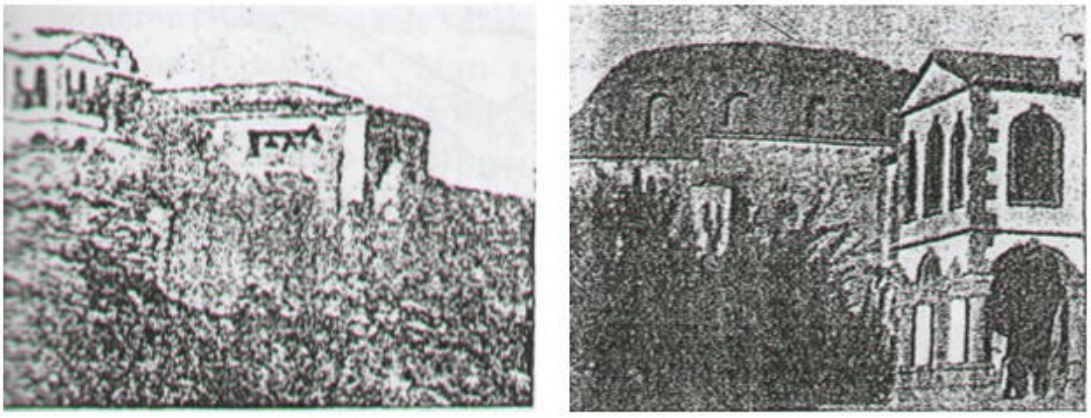
"Diyarbakır Surları Koruma Projesi" kapsamında gerçekleştirilen St. George Kilisesi restorasyonunda elde edilen bulgularla, ana kilise yapısının batısında yer alan avlu/eklenti bölümünün Artuklular Dönemi'nde inşa edildiği görüşünü desteklemektedir. Bunun ötesinde yapının konumu değerlendirildiğinde avlu/eklenti bölümünün Nâsırüddin Melik Salih Mahmud döneminde inşa edilmiş olduğu ihtimali ağırlık kazanmakta ve tasarımına katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda ele alınan yapılarda olduğu gibi Yahya İbrahim es-Sarafî, Cafer bin Mahmud el-Halebî, İbrahim bin Cafer'in bu yapının inşasında da görev almış olması mümkün görülmektedir.

Yapının beden duvarları bazalt taş ve tuğladan almaşık duvar tekniğiyle örülmüştür. Üst örtüde kubbe, tonoz ve tromp içlerinde duvarlara ve taşıyıcı ögelere ağır yük bindirmemek için tuğla malzeme kullanılmıştır. Doğu kanadındaki kilise, kubbeli bazilika grubunda üç nefli, narteks, naos ve apsis mekânlarından oluşan boyu eninden daha büyük, dikdörtgen planlı bir mimariye sahiptir. Kilisenin batısında yer alan bazalt taş döşemeli narteks, üç kapı açıklığıyla taş döşemeli naosa açılmaktadır. Yan neflere açılan kapılar yuvarlak kemerli, orta nefe açılan kapı açıklığı ise düz lentolu dikdörtgen formludur. Kapı bordürleri kaş kemer, üstündeki yıldızlı çerçeve içine beş sıralı lale motiflerle bezelidir. Kapı üzerindeki bezemelerin kilisenin özgün dokusuyla uyuşmadığı, doğu kanadına yapılan avlu/eklenti sırasında bu bölümün de yenilenmiş olabileceği düşünülmektedir **(Görsel 18, Görsel 19)**.

Güneydeki geçit, naos ve güney nefin doğu ucunda bulunan daha küçük bir şapel ile bağlantı sağlamaktadır. Naos neflerden bir sıra sütunla ayrılmıştır. Beş bölmeli yan neflerin naosa bakan cephelerinde kesme bazalt taş kaideli, gövdesi yekpare mermer, dış bükey silmeli sütun başları payelere abaküsle bağlanan dörder sütun ayağı yer almaktadır. Sütunlar çok basit oymalı başlıklara sahiptir. Üç nefli naosun yan nefleri tuğla örgülü beşik tonozlu orta nefteki naos ise tuğla örgülü oval kubbelidir. Naosta kubbeye tromplarla ge-

çilmiştir. Geçiş ögeleri mukarnas kavsaralıdır. Kubbeler, yükselen beden duvarlarının köşelerine atılan ahşap kirişlere oturtulmuştur. Kilisenin 25 cm yüksekliğindeki platformlu bir apsisi ve yanlarda topoğrafya sebebiyle simetrik olmayan kuzeydeki güneydekinden daha büyük birer apsidiyolu yer almaktadır. Kuzeydeki apsidyolde vaftiz kurnasının yer aldığı düşünülmektedir. Güneydeki apsidyolün yanında ise bir pastoforion hücresi yer almaktadır. Bütün hücreler yuvarlak kemer açıklıklı çapraz tonozludur. Elips kubbesi 8.90 m çapındadır. Naosu, kuzey ve güney cepheleri iki katlı pencereler aydınlatmaktadır. Alt pencereler, zemine kadar inen tuğla yuvarlak kemerli, üst pencereler düz lentolu dikdörtgen formundadır.[46]

Ek/avlu yapısı, 20. yüzyılın başlarında, askerî bir depo olarak kullanıldığından pencere boşluklarının bir kısmı kapatılmıştır. 21. yüzyılın başlarına kadar batı cephesi, askerî cezaevinin yanında kalan alanı kaplayan bazı ek binalarla engellenmiş ancak bunlar kaldırılmıştır (**Görsel 20**). Batı bölümünün üzerini örten kubbe, 1911'de tarihçi Gertrude Bell'in Diyarbakır gezisinden sonra çökmüştür.[47] (**Görsel 21**). 1960'lı yıllara ait fotoğraflarda çöken kubbenin üstünün ahşap piramidal çatı ile örtüldüğü görülmektedir (**Görsel 22**). Yıkılan ana kubbe, üst örtüsü açık olarak restore edilmiştir. Kubbesinin etrafı seri hâlinde yuvarlak ve oval kubbeli küçük hücrelerle çevrilmiştir. Her cephenin ortasında yer alan eyvana benzer bölümlerin üzeri beşik tonozla örtülüdür.

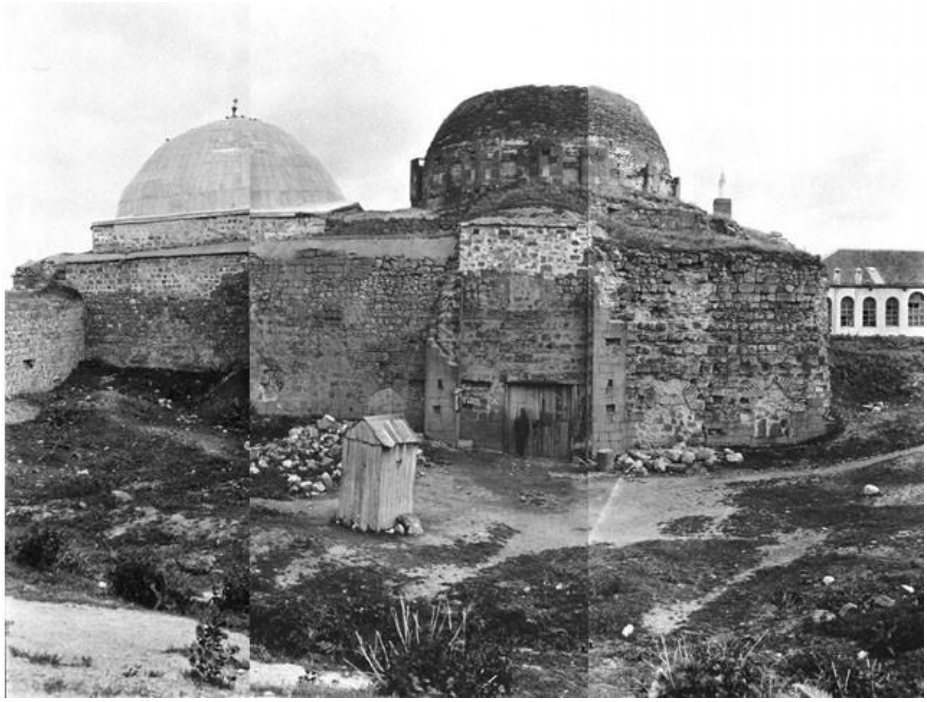



Kaynak: Berchem, Strzygowski ve Bell, *Amida: Matériaux pour lépigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr, Abb. 94-95.*

**Görsel 20:** *St. George Kilisesi*

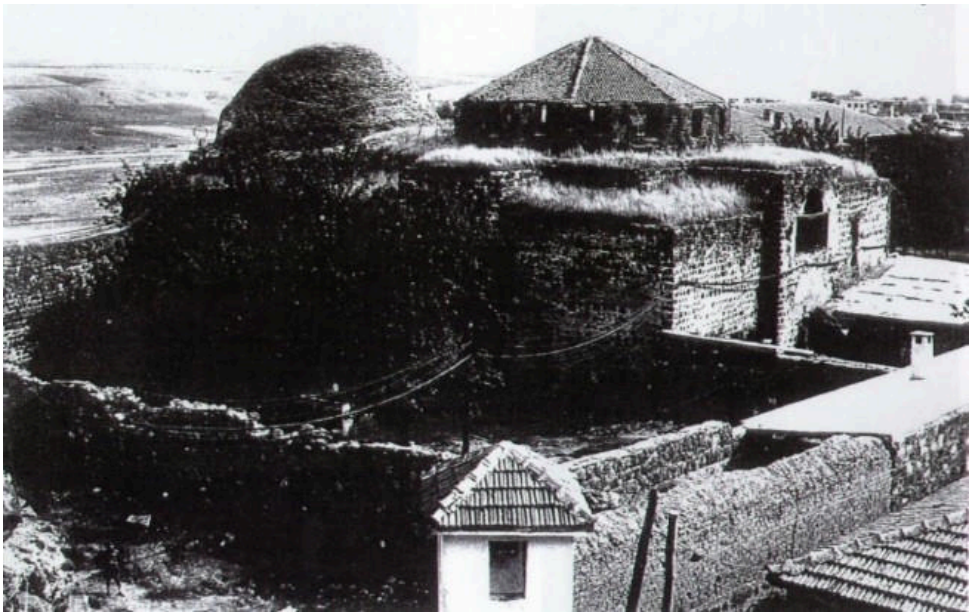
[46] Arslanboğan-Hillez, "Diyarbakır Kiliseleri," 389-415.

[47] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, I- Texte,* 95. Gabriel 1932'de cephane deposu olarak kullanılan binaya giremediğini belirtmiştir. Ayrıca bk. Max Van Berchem, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthian Bell, *Amida: Matériaux pour lépigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr* (Paris: Heidelberg Winter Carl Winter's Universitatsbuchhandlung, 1910), 173-176. Diyarbakır'a giden seyyahların kilise hakkındaki gözlem ve yorumlarından derlenen *Amida: Matériaux pour Lépigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr* adlı yayınında St. George Kilisesi ile ilgili olarak 1827'de Buckingham'ın Diyarbakır'ı ziyaretinde çevrede atların bağlandığı binalardan yola çıkarak burasını ahır binası olarak gördüğü aktarılmaktadır. Ancak iyi inşa edilmiş tuğla kubbeleri ile kolonlu ve pilasterli, bezemeli bir kapısı olduğu anlatılarak yapının bir Hristiyan yapısı kalıntılarından dönüşmüş olabileceği de belirtilir. Söz konusu kitabının ithaf edildiği General de Bylié, Diyarbakır'da bulunduğu sırada çok kısıtlı bir süre içinde kilisenin taslak çizimini yapmıştır. Nitekim General de Bylié, o dönemde cezaevi ve yasak bölge sebebiyle rahat çalıştırılmamış, not almasına bile izin verilmemiş ve çok kısa bir inceleme ile belleğinde kalanı plana işlemiştir. H. de Hell, paşa sarayının hemen yanında bulunan eski bir Bizans kilisesi olduğu söylenen ve cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli bu eski yapıyı betimlerken hiçbir minare izine rastlamadığını, dış avlunun kapısının şark motifleriyle süslediğini, bu tezyinatın geçiş dönemine ait olduğunu ve buranın Halifeler Dönemi'nde yapılmış bir cami olabileceğini ileri sürmüştür. 1911'de Diyarbakır'da bulunan Gertrude Bell'e göre yapının erken devre ait olduğunu gösteren ne dekorasyon ne de inşa şeklinde bir özellik vardır. Yan nefler üzerindeki pencere açıklıkları içeriden tahta ile kapatılmıştır.



Kaynak: Gertrude Bell Archive, Newcastle University, https://gertrudebell.ncl.ac.uk/gsearch?gsearch=St.+George+Kilisesi&sort_bef_combine=relevance_DESC

**Görsel 21:** *St. George Kilisesi, Gertrude Bell, Mayıs 1911*

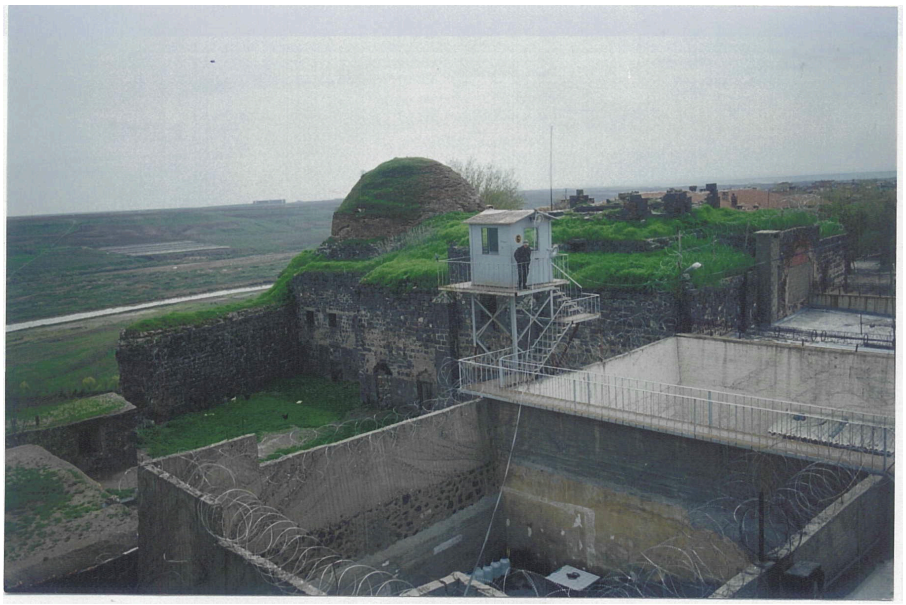


Kaynak: Adil Tekin, *Diyarbakır-Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent,* 13

**Görsel 22:** *St. George Kilisesi, Adil Tekin, 1960*

Batı bölümün eklenti sayılmasının bir sebebi, güney kısmın kuzeye göre olan simetrisinin güneydoğu hücresinin yıkılması ile bozulmuş olmasıdır. Doğudaki kilise yapısının hücrelerini bu yapının duvarı kapatmış, onları kubbeli bazilikanın bir çeşit narteksi durumuna sokmuştur. Taşlar olduğundan daha küçüktür. Kemer uygulamaları ana kilise bölümünün uygulamaları gibi Erken Hristiyanlık Dönemi'ne benzememektedir. Bezeme ve dekorasyon izi bulunmamaktadır. Sütun ve duvarlar içte tahta levhalarla kaplı, dışta ise toprağa gömülüdür. Duvarlar iç ve dışta devşirme elemanlarla tamamlama usulü ile inşa edildiklerinden

bölgenin İslam Dönem eserlerini yansıtmaktadır. Yapının orijinal dönemine ait çok az bir kısım muhafaza edilebildiğinden bunun bir Hristiyan yapısı olarak kabul edilip edilmemesi durumu ortaya çıkmaktadır.



Kaynak: M. Alper Arşivi, 2000

**Görsel 23:** *St. George Kilisesi Kuzey Cephesi*



Kaynak: M. Alper Arşivi, 2011

**Görsel 24:** *St. George Kilisesi, Kuzey Cephesi*



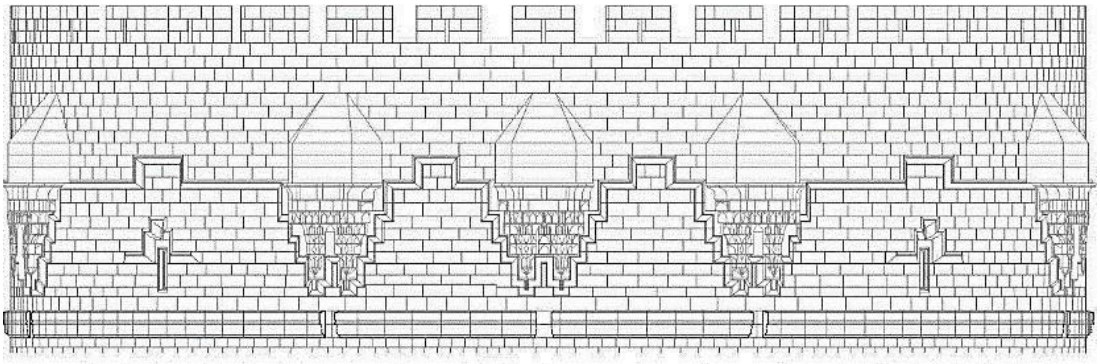
Kaynak: M. Alper Arşivi, 2011

**Görsel 25:** *St. George Kilisesi Eklenti Bölümü Güney Avlu Duvarı*



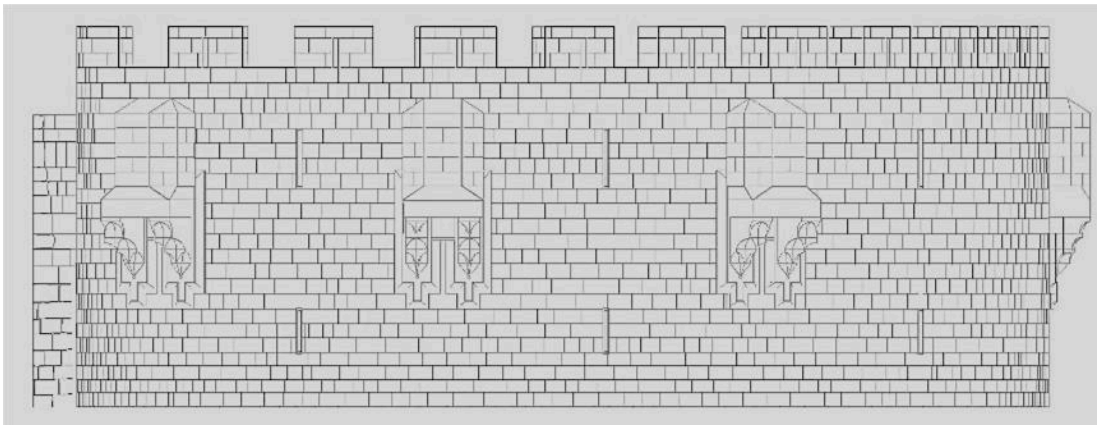
Kaynak: M. Alper, 2011

**Görsel 26:** *St. George Kilisesi Eklenti Bölümü Kuzey Avlu Duvarı*



Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi, 2009

**Görsel 27:** *Ulu Beden Burcu'nda Kullanılan Mukarnas Bezemeler*



Kaynak: Diyarbakır Surları Restorasyon Projesi, Tures Turizm Planlama Restorasyon Arşivi 2009

**Görsel 28:** *Yedi Kardeş Burcu'nda Kullanılan Mukarnas Bezemeler*



Kaynak: M. Alper Arşivi, 2011

**Görsel 29:** *St. George Kilise Avlu/Eklenti Bölümü Mukarnas Geçişler*

St. George Kilisesi'nin avlu eklenti bölümünün Nâsırüddin Melik Salih özelinde Artuklular'ın İç Kale'deki varlığı açısından değerlendirilmesini gerekli kılan sebeplerden biri, kubbeye geçiş elemanı olarak mukarnas kullanılmasıdır. Mimaride konsol ya da kemer gibi taşıyıcı ve görsel işlevleri üstlenen mukarnaslar, yatay, düşey doğrultuda, içbükey dönüşlerde, kubbelerin iç yüzeylerinde, sütun başlıklarında yani bir yüzeyden diğerine geçerken yüzey akışkanlığı sağlamaktadır. Çoğu zaman üzerinde yer aldığı yapıyı tarihlendiren ya da Orta Asya'dan Endülüs'e kadar genişleyen bir kültür coğrafyasında yapıya kimlik veren özellikler sunmaktadır. St. George Kilisesi'nin avlu/eklenti bölümünde kubbeye geçişte yer alan mukarnas bezemeler, Yedi Kardeş ve Ulu Beden burçlarının beden duvarlarından dışarıya taşırılan mazgallarında da kullanılmıştır. Mukarnaslar dikkatli incelendiğinde Yedi Kardeş ve Ulu Beden burçlarında da görüldüğü üzere mukarnasların ölçek ve yapım tekniğine çok benzer ölçekte bezeme uygulamalarının kullanıldığı görülmektedir (**Görsel 27**, **Görsel 28**). Nâsırüddin Melik Salih Mahmud döneminde Artuklu Sarayı'nın da mimarı/bânisi olduğu bilgisiyle, St. George Kilisesi'nin avlu eklenti bölümünün bir Artuklu eseri olduğu söylenebilmektedir. Özellikle kubbe kasnağında yer alan mukarnaslı bezemeler bu olasılığı güçlendirmektedir. Diğer bir sebep ise yapının konumudur. İç Kale, Artuklular Dönemi'nde on altı burç ve dört kapılı surlarla çevrilmiş, içinde Artuklu Sarayı'nın da yer aldığı bir alandır.

Avlu eklenti bölümüyle ilgili bir diğer tartışma konusu yapının ilk inşa edildiği dönemdeki işlevidir. St. George Kilisesi bir çifte kilise değildir. Çünkü Bizans Dönemi'nden sonraki İç kale hâkimiyetine sahip devletlerin dinî mimari ihtiyaçlarının giderilmesinde kilise işlevinin devam ettirildiği doğru olmamalıdır. Bazı araştırmacılar tarafından hamam yapısı olarak işlevlendirildiği düşünülse[48] de bu da pek mümkün görülmemektedir.[49] Çünkü yapılan arkeolojik kazıda hamam işlevini üstlenecek mimari elemanların izlerine rastlanılmamıştır. Bu bölüm bir hamam plan şeması ile hiçbir ortak özellik göstermediği gibi, kiliseye bitişik bir hamam yapısı örneği de bulunmamaktadır. Ayrıca çevresinde hamam için gerekli su tesisleri bulunmamaktadır. Bu sebeplerle önerilen görüşü doğru olarak kabul etmek mümkün değildir.

## Sonuç

Artuklu Beyliği sultanı Nâsırüddin Melik Salih Mahmud'un yöneticiliği döneminde inşa edilen yapıların ele alındığı çalışmada sultanın imar faaliyetlerine bani, sanat hamisi ve tasarımcı olarak katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde inşa edilen yapılardan Yedi Kardeş Burcu'nda, adı tasarımı yapan kişi olarak özellikle belirtilirken Devegeçidi Köprüsü'nde sultanın adı bani kitabelerinin dışında köprünün mimarı Cafer bin Mahmud el-Halebi ile birlikte yazılarak köprü tasarımına olan katkısı bir şekilde ifade edilmiştir.

Kitabelerinde, Nâsırüddin Melik Salih Mahmud adına rastlanmamış olsa da Ulu Beden Burcu ve Artuklu sarayı, mimari özellikleri ve Melik Salih Mahmud dönemi sikkelerinde de yer verilen ve kendisini simgelediği düşünülen çift başlı kartal armalı süslemeleriyle sultanın tasarımıyla inşa edildiği kabul edilen yapılardır.

Melik Salih Mahmud döneminin bu dört eserinde elde edilen mimari bulgular, St. George Kilisesi'nin ek avlu bölümünü tarihlendirmeye ve farklı görüşlerin ileri sürüldüğü yapının hangi amaçla inşa edilmiş olabileceği konusuna açıklık getirilmesine yardımcı olmuştur. MS 3. yüzyıla tarihlendirilen St. George Kilisesi'nde ana yapı, doğu-batı yönünde olan elips biçimli kubbesiyle bir Bizans Dönemi eseridir. Avlu/

[48] Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri,* 134-135.

[49] Lorenz Korn, kilise avlu/eklenti bölümü işlevi konusunda yaptığı yorumlarda hem plan açısından (batı ve doğu kısmının doğuya göre hizalanması sebebiyle) hem de daha güneyde yer alan Hazreti Süleyman Camii'nin minaresi üzerinde caminin 12. yüzyılın ortalarında burada bulunduğunu açıkça belirten bir kitabe taşımasından dolayı İslami dinî işlevinin uygun olamayacağını belirtmektedir. Eklentinin bir hamam işlevi gördüğü yorumunun sadece çok geniş olduğu için değil, aynı zamanda merkezî olarak yerleştirilmiş sekizgen bir çeşme dışında su tesislerinden yoksun olduğu için de reddedilmesi gerektiği görüşündedir. Korn, kilise ve eklenti bölümünü kalenin resmi kompleksinin bir parçası olarak görmeyi uygun bulmaktadır. Binanın doğu kısmının daha az kamuya açık karakterlere sahip olduğu durumlar için rezerve edilebileceğini, batı kısmındaki eklenti bölümünün Nisanoğulları'nın hüküm sürdüğü 1183'e kadar Müslüman yöneticiler için resepsiyon salonu amaçlı kullanıma hizmet etmiş olabileceğini varsaymaktadır. Bk. Lorenz Korn, "The Artuqid Residence at Āmid (Diyarbakır)," *Central Periphery? Art, Culture and History of the Medieval Jazira (Northern Mesopotamia, 8 –15 Centuries)* (Germany: Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden, 2017), 164-165.

eklenti bölümünün ise Artuklu Dönemi imar çalışmaları sırasında İslam sanatının sıkça uygulandığı dört eyvanlı avlu düzenine uygun ve kubbeli bir yapı olarak eklenmiş olduğu fikri güç kazanmaktadır. Oktay Aslanapa'nın başkanlığında yapılan kazıda ortaya çıkan Artuklu Sarayı'nın da merkezi dört eyvanlı planlı olduğu anlaşılmaktadır.

Kilise avlu/eklenti bölümünde merkezî noktaya havuz uygulaması, MS 1. yüzyıl-19. yüzyılda Afganistan, Türkistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye, Ürdün ve Kuzey Afrika'da; Kuşan, Sasani, Emevi, Abbasi, Fâtımî, Selçuklu, Artuklu, Aydınoğulları, Osmanlı, Timuroğulları, Babüroğulları, Safeviler ve Kaçarlar mimarisinde gözlenmektedir. Roma'dan Çin'e kadar uzanan bir coğrafyada yaygın bir gelenek olan kutsal saray imgesi, Asya'da buna bir de havuzun katılımıyla bütünlük göstermektedir. Havuz, Şaman inancında evren kuruluşunun tüm tabakaları ve düşey eksenini kapsayan simge olarak ele alınmaktadır.[50] İslamiyet öncesinde kullanım alanı bulunan bu simgenin İslamiyet ile birlikte mimaride benimsenerek uygulanmasına devam edilmiştir. Kilise'nin biraz daha gerisinde bulunan Artuklu Sarayı kazısında da havuza rastlanılmıştır.

Yukarıda tartışma konusu olan yorumlara dayanarak St. George Kilisesi'nin avlu/eklenti bölümünün, tarihî süreç içinde Artuklu Sarayı'nın büyük ve önemli misafirlerini ağırladığı bir misafir-prestij (mabeynmaide) salonu özelliği taşıdığı söylenebilir. Yapı daha sonraki dönemlerde kısa bir süreliğine cami, cezaevi, silah deposu, cephanelik gibi amaçlarla, kullanılmasına rağmen uzun süreler boyunca Artuklu Sarayı'nda ve belki de Osmanlı Dönemi'nde ilk işlevine yakın bir işlevde kullanılmış olmalıdır.

St. George Kilisesi avlu/eklenti bölümü, konumu ve Yedi Kardeş ve Ulu Beden Burçları ile benzerlik gösteren mimari özellikleriyle değerlendirildiğinde 1200-1222 yılları arasında Nâsırüddin Melik Salih Mahmud döneminde inşa edildiği düşüncesi güç kazanmaktadır. Dönemin diğer yapılarında olduğu gibi Nâsırüddin Melik Salih Mahmud tasarımı doğrultusunda, Cafer bin Mahmud el-Halebî, Yahya İbrahim es- Sarafî ve İbrahim bin Cafer'in mimari çabalarıyla inşa edilmiş olduğu iddia edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri / Author Details
Mehmet Alper (Prof. Dr.)
[1] Kadir Has Üniversitesi (Emekli), İstanbul, Türkiye
0000-0002-2671-3039 mehmet.alper@khas.edu.tr

## Kaynakça | References

Akgündüz, Murat. "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmi Faaliyetler. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*. Ed. Kenan Ziya Taş ve Ahmet Kankal. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 189-192.

Akın, Günkut. *Asya Merkezi Mekân Geleneği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Alper, Mehmet ve Berrin Alper. *"Diyarbakır Savunma Sistemi Mirası." Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Mirası*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2015, 61-81.

Alptekin, Coşkun. "Artuklular." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 415-418.

[50] Günkut Akın, *Asya Merkezi Mekân Geleneği* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 153-159.

Altun, Ara. *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Arslanboğan Sonay ve Semra Hillez. "Diyarbakır Kiliseleri." *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. Ed. İrfan Yıldız. Diyarbakır: T.C. Diyarbakır Valiliği, 2011, 389-415.

Aslanapa, Oktay. "*Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor.*" *Türk Arkeoloji Dergisi* 18 (1961): 10-18.

Ataoğlu, Remzi. "Hısn Keyfa Artuklu Devleti." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989.

Bedîüzzamân Ebü'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî. *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Bedîüzzamân Ebü'l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî. *El-Câmi 'Beyne'l-İlm Ve'l-'Amel En-Nâfi 'Fî Es-Sınaâ 'Ti'l-Hiyel*. Çev. Sevim Tekeli, Melek Dosay, Yavuz Unat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

Berchem, Max Van, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthian Bell. *Amida: Matériaux pour lépigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr*. Paris: Heidelberg Winter Carl Winter's Universitatsbuchhandlung, 1910.

Beysanoğlu, Şevket. *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*. İstanbul: Şehir Matbaası, 1963.

Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I*. Ankara: MN Tanıtım Yayınları, 1996.

Burgu, Yavuz Selim. *Anadolu Selçukluları.* İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.

Çulpan, Cevdet. "Diyabakır Kuzeyi: Devegeçidi Suyu Köprüsü Artukoğulları Devri." *Sanat Tarihi Yıllığı* III (1970): 288-290.

Çulpan, Cevdet. *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağ Osmanlı Devri Sonuna Kadar).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

Dalkılıç, Neslihan ve F. Meral Halifeoğlu. "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler." *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25- 27Mayıs 2009) Bildiriler.* Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, 2010, 370-381.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi -Topkapı Sarayı Bağdat 3045 Yazmasının Transkripsiyonu*. 4. Kitap, Haz: Yücel Dağlı ve Seyit Ali Yücel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Gertrude Bell Archive, Newcastle University. "St. George Kilisesi, Gertrude Bell, Mayıs 1911." Erişim 26 Haziran 2025. *https://gertrudebell.ncl.ac.uk/gsearch?gsearch=St.+George+Kilisesi&sort_bef_combine=relevance_DESC*

Gökçe, Rahime. *"Diyarbakır Müzesi ve Mardin Müzesi'nde Bulunan İslami Dönem Figürlü Sikkeler (11.-14. Yüzyıllar Arası)."* Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2021.

Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Basımevi, 1969.

İbnu'l Esir. *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi,* c. IX. Çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın ve Zülfikar Tüccar. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.

Karaçam, Hüseyin. "Artuklu Kitabeleri (1102-1409)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

Konyar, Basri. *Diyarbekır Tarihi-Kitabeleri-Yıllığı.* II. cilt. Ankara: Ulus Basımevi, 1936.

Korn, Lorenz. "The Artuqid Residence at Āmid (Diyarbakır)." *Central Periphery Art, Culture and History of the Medieval Jazira (Northern Mesopotamia, 8-15 Centuries).* Ed. Lorenz Korn ve Martina Müller-Wiener. Germany: Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden, 2017, 153-183.

Kültür Envanteri. "Devegeçidi Köprüsü." Erişim 26 Haziran 2025. https://kulturenvanteri.com/yer/devegecidi-koprusu/#17.1/38.053364/40.069176

Mayer, Leo Aryeh. *Islamic Architects and Their Works*. Cenevre: Albert Kundig, 1956.

Mıynat, Ali. "Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf." Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, 2008.

Özaydın, Abdülkerim, İdris Bostan ve Fehamettin Başar. *İslam Tarihi-Fetihten Sonra Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletleri.* İstanbul: Kayıhan Yayınevi Umumi Neşriyatı, 1995.

Öney, Gönül. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü." *Anadolu (Anatolia)* XIII (1971): 1-64.

Özcan, Azmi ve Fahameddin Başar. *Türk Devletleri Tarih Atlası.* İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2022.

Parla, Canan. "Diyarbakır Surlarının Söyledikleri." *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2012, 21-51.

Sevim, Ali. "Artuk b. Eksük." *TDV İslam Ansiklopedisi.* 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 414-415.

Sevim, Ali. "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyeti." *Belleten* XXVI (1962): 514-515.

Sönmez, Zeki. *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Sözen, Metin. *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Yayını, 1971.

Şahin, Muhammet. *Türk Tarihi ve Kültürü.* Ankara: Okutman Yayıncılık, 2010.

Tekin, Adil. *Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent Diyarbakır*. Diyarbakır: Basımevi İşletme Müdürlüğü,1997.

Tuncer, Osman Cezmi. "Artuklu Yapıları." *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*. II. cilt. Ed. İbrahim Özcoşar. Mardin: Mardin Valiliği Yayınları, 2008, 135-166.

Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.